

վերջական զորյոցներու մէջ կը նոյնացուի հեթանոսական դիցուհւոյ մը հետ, որուն տեսագծերէն (Motiv) դատելով՝ զայ մանաւի է, որ գրեթէ տարբերութիւն չունի իշդարէն: Այսպէս թերեք գտնուող թամարա ըսուած դղեակին մասին աւանդութեան մը մէջ¹ կը պատմուի, որ հոն թամարա կը սիրահարուի երիտասարդի մը, զոր սակայն յաջորդ օրն արդէն կը սպաննէ: Ուրիշ տարբերակի մը համաձայն թամարա Գորի բերդը շինելու միջոցին կը սպաննէ երիտասարդ մը, որ զինքը կը սիրէր²: Թամարա ալ կը շինէ քաղաքներ, կամուրջներ, դղեակներ եւ վանքեր: Աւելի հետաքրքրական է սփանկան բանաստեղծութիւն մը³, ուր թամարա կը նկարագրուի իբրեւ ձիու վրայ նստած ճամբորդ մը, որուն հանդիպողը կ'ըսէ թէ ո՛ր է քողդ, ո՛ր է կօշիկդ, ո՛ր զգեստներդ: Իշդար ալ Տամուզ աղատելու համար սանդարամետ երթալու միջոցին ամէն նոր հանդիպած կայանին զգեստ մը պիտի հանէր, այնպէս որ սանդարամետի դիցուհւոյն առջեւ կ'ելէ բոլորովին մերկ: Քողդ մասնաւորապէս առանձին նշանակութիւն մ'ունի իշդարի համար, որ շատ անգամ կը ներկայացուի քողարկուած վիճակի մէջ⁴, եւ իբրեւ այսպիսի ալ մեծ յարգանք կը վայելէր: Մանաւանդ թէ շատ տեղեր զինքը առանց քողի տեսնողը, կը մեռնէր ըստ ժողովրդեան հաւատքին: Շատ հաւանական է թէ այս քողաւոր իշդարն էր, զոր Տուշրատա հիւանդ Ամենովիիս Գ.ին զրկեց զինքը առողջացնելու համար⁵: Թէ պատմական անձնաւորութիւն մը ժամանակի ընթացքին կրնայ դիցարանականի մը հետ շփոթուիլ, կը տեսնուի նաեւ արաբական զօրոյցէ մը, որուն մէջ Պալմիրական Զենորիա թագուհին յայտնապէս նոյնացուած է իշդար-Շամիրամի հետ⁶: Արդեօք չէ՞ կարելի նոյնը բոլոր նաեւ մեր Սաթե-նիկի մասին: Չեմ համարձակիր հաստատելու, սակայն կը միտիմ մակարեւելու դրդուած ինքնին իսկ անուան կազմութենէն եւ պատմութենէն:

(Շարանակիւն)

ԴՈՒՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՆԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՅԵՏԵՂԵՐՈՒՆԴԻՆ ՊԵՏՐՈՒԹԵՆԷՆ ՀԱՏԵԿՈՏՈՐՆԵՐ ԱՆՆՈՒՆԻ ՔՈՎ

(Հարանկար)

Դ.

Դառնանք նորէն Անանուի աւանդութեան: Խնդրոյ նիւթ հատուածին մէջ Զարեհին յաջորդող երկու անուններուն — Արմոգ եւ Սարհանգ — վաւերականութեան չնք կրնար երաշխաւորել: Սարհանգ անուան ուրիշ ոչ ուրիք կը հանդիպինք, եւ Պրոֆ. Գ. Խալաթեանցի համեմատ՝ առի պարսկերէն վերագիր մըն է. Մարաքա Մոուրնացի. էջ 57): Բայց քուցէ Սարհանգ եւ Վահագն անուններուն երեւութական նմանութենէն թելադրուելով մտցուցեր է Խորենացին Վահագնի արարուածը երուանդեան Տիգրանէ յետոյ: Արմոգ անուան ալ կը հանդիպինք մէկ անգամ միայն, Խորենացւոյ քով, Վահագնի յաջորդներուն շարքին մէջ, եւ այս՝ ուղղակի Անանուի այս հատուածէն ընդօրինակեալ է:

Սակայն Շաւարշ կամ Շաւարշ անունն այսպէս չէ: Անի հին պարսկերէն անուն մըն է, զոր Յոյները Բուերքսէս կը տառադարձէին¹: Խորենացին Շաւարշ մը կուտայ Անուշաւանէն մինչեւ Սկայորդի յաջորդող՝ Ասորեստանեայց հարկատու հայ իշխանապետաց ցանկին մէջ. (Պատմ. Ա. ԺԺ. էջ 95), Մարքուարտ արդէն ցուցուցած է որ Շաւարշ Արշամուշատի թագաւոր քսերքսէսն է², Ն. Բ. շուրջ 218—208ին իշխած, որ Անտիոքոս Մեծի քոյրն Անտիոքիսը իրեն կին առաւ եւ իր կնոջ դաւաճանութեամբ սպանուեցաւ³: Մենք հաւանական կը գտնենք կարծեմ թէ հռչակաւոր Արտաշ դաշտը իր Շաւարշան անունը, ինչպէս նաեւ Ս. Սանդուխտի վկայարանութեան մէջ յիշուած Շա-

1 Դարեհ Վշտապեանի որդւոյն ու յաջորդին անունն է Աքեմենեան բեւեռագիր արձանագրութեանց համեմատ՝ Խալաթեան, զոր երբեք չենք տեսնուիր տառադարձուցեր են, իսկ Յոյքը՝ Բուերքսէս: Միեւնոյն հին պարսկերէն ձեւէն անհնցուած է հայերէն Շաւարշ անունը: Հմմտ. աւետ. Երեմիայի, Նպրակ. Սիւսեան, Սիւսեան: Marquart, Eransahr, S. 177, Anm. 3; Justi, Iran-Namenb., art. *Syāwarsān*. Խալաթեանց, Մարքա, էջ 57:

2 Unters. zur Gesch. von Ernn, I, 39-42.

3 Polybius VIII, 25, 1; Johan. Antioch. bei Müller Fragm. IV, 557b. Այս Շաւարշ թագաւորին դրժմէր ալ մնացած են իր պատկերով. Blau, Zeitschr. für Num. VII (1880), 33, 39; Visconti II. 332; Langlois, Numism. pl. I, 6, 7; Babelon CXIV, 212, pl. XXIX, 6, 7.

1 Khachanow, Պատմ. վրական մատենագրութեան (սուս.), էջ 61-63:

2 Sbornik materialow Kavkaskaja Tiflis, X, 1. էջ 95-96. XXXV, 1, 185-186 էւն:

3 DAO 10. Die verschleierte Göttin v. Tell-Halaf (Dr. M. v. Oppenheim).

4 Kundtson, Tel-Amarnabriefe Nr. 6, Taf. 23.

5 Winckler, Himmels- und Weltenbild der Babylonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker. Leipzig 1903, էջ 47.

Քսենոփոնի յիշած Տիգրանին որդին, որուն անունը սակայն որոշ աւանդուած չէ մեզի: Արդեօք չենք կրնար խորհիլ թէ այս—Փառնաւազ թագաւորը, որ վերջապէս տեսնելով թէ անօգուտ էր դիմադրութիւնը շարունակել, հպատակեցաւ Դարեհի, որ այս պատճառաւ անոր հետ տարբեր վարուեցաւ քան իր սովորական վարմունքը միւս ակստամբութեանց պարագլուխներուն հանդէպ, եւ այսպէս Փառնաւազ այնուհետեւ կ'ապրէր իբրեւ պարզ ազնուական մը, իրեն կալուած ունենալով Անգեղ տունը:

2.

Փառնաւազի խնդիրն առ այժմ առկաիւ թողով, գաւթ ուրիշ անունի մը — Բազարատի — որ առանց տարակոյսի պատմական է: Արդարեւ երկու տարբեր Բագարատներ կան Անանունի այժմեան բնագրին համեմատ: Մէկը Նաբուքոդոնոսորի հպատակող Փառնաւազի որդին Բագարատ, որ ըստ Անանունի՝ նաեւ Անգեղ կոչուած է հեթանոս Հայերէ եւ իբրեւ աստուած պաշտուած: Միւսը, «Փառ[նաւ]ազեան Բագարատ, որ Հայոց առաջին Արշակունի թագաւորին պսակադիր կ'ըլլայ: Սոյն ժամանակագրական տուիքներուն համաձայն՝ երկու Բագարատներու միջեւ $4\frac{1}{2}$ երկար դարերու անջորպետ մը կայ: Հ. Ա. Մատիկեան կը կարծէ թէ այս առաջին Բագարատին վերաբերեալ հատուածը, որ ստուգիւ խօսքին բնական շարայարութիւնն ալ կ'ընդհատէ, հաւանականագոյնս խմբագրէն մոցուած է (Անանունը, էջ 82 եւ ծան. 1, հմտ. նաեւ էջ 48—49): Բայց դժուար չէ տեսնել թէ գոնէ խորենացոյ գործածած նախօրինակին մէջ ալ հատուածս արդէն գոյութիւն ունէր, եւ թէ մեր Պատմահօրքով Անգեղտան նախարարութեան ծագման մասին եղած յիշատակութիւններն անկէ աղուած են, թէեւ հաւանականաբար ուղղակի անոր վրայ չեն հիմնուած: «Բայց զԱնգեղտունն ասէ նոյն պատմագիր ի Պասքամայ ումեմնէ ի Հայկակայ թոռանէ ընել» (էջ 106): «Իսկ զայր խոժողագեղ եւ բարձր եւ կոպտարանձն եւ տափաքիթ, խորակն եւ դժնահայեաց, ի զաւակէ Պասքամայ, ի Հայկակայ թոռնէ, Տորք

անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահագիմու-թեանն ձայնէին Անգեղեայ, վիթխարի հասակաւ եւ ուժով՝ հաստատէ կուսակալ արեւմտից» (Պատմ. Բ. Ը. էջ 173—174): Պասքամայ հաւն Հայկակ՝ է անշուշտ «միւս Հայկակ», Պարոյրի վեցերորդ յաջորդը եւ Երուանդ Սահակեանցի հայրը (Ա. Ի. էջ 103): Այսպէս Պասքամը դիրքով կը համապատասխանէ Անանունի քով Բազամ գրուած անունն: Եւ արդէն խորենացին, որ վերջին հատուածիս մէջ «արեւմտից կուսակալ ըլլալու պաշտօնը Անգեղ-Տորքին կը վերագրէ, ուրիշ տեղ զԲագարատ կ'անուանէ՝ «կողմնակալ իշխան յարեւմտից կուսէ» (էջ 159), եւ կը ցուցնէ թէ նա «արեւմտից զօրուն իշխանուէրին», ունէր (էջ 267): Այս բոլորովին համաձայն է Անանունի ցուցման թէ «որդիքն Բագարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեանց ի կողմանս արեւմտից», եւ թէ «վասնզի կոչեցաւ Բագարատ եւ Անգեղ», այսինքն՝ Անգեղ եւ Բագարատ միեւնոյն անձը նշանակող անուններ են¹: Այսու ամենայնիւ խորենացին յայտնապէս կը զատորոշէ Բագարատունիներն ու Անգեղտունը, եւ հարկաւ յայտնիքն է իրաւացի: Գոնէ Տորքի մասին եղած յիշատակութիւնն աւելի հնօրեայ, ղիցիքանական աւանդութիւն մը կը մատնանչէ (տես Ն. Ադոնց, «Տորք Աստուած Հին Հայոց», Յուշարձան ՀԱ. Ի, էջ 389—394, Հմտ. Մ. Արեղեան, Հայ ժողովրդ. Առասպ., էջ 259—283): Հետեւաբար, թէեւ հատուածս կրնայ սկզբնական ըլլալ, բայց շիտթած է երկու իրարմէ բոլորովին տարբեր աւանդութիւններ: Այս մեզի նոր կուսան մը կուտայ խորհելու թէ Փառնաւազ ալ կրնայ ստուգիւ պատմական ըլլալ եւ պատկանիլ Անտիոքոս Մեծի օրերուն: Կարելի է որ իր անունը կը պարտի իր մօրենական պապերուն, որոնցմէ մին թերեւս Վրաց արքունի գերդաստանին անդամ էր: Իսկ Սպեր հաւանականաբար Բագարատունեաց տրուած է իբրեւ վարձատրութիւն իրենց ո եւ է մէկ ծառայութեան Արտաքսիասի օրով կամ անկէ ետքն իսկ: Ուստի գուցէ երեւութական է երկու Բագարատներու զանազանութիւնը, քանի որ շինծու է Անանունի ժամանակագրական ծրագիրը, եւ որովհետեւ «Փառ[նաւ]ազեան Բագարատ,

S. 25): Սակայն Քսենոփոն նոյնը եւ եւս աւելին կ'աւանդէ Հայոց համարաւ: Այսպէս, Կիրոս չէր ջնջած Հայոց թագաւորութիւնը. իսկ Կիրոսի մահէն ի վեր երկայնի միջոց մը չէր անցած որ պատճառներ ծագէին զայն ջնջելու:

1 Խնդրական հատուածիս խորենացոյ ծանօթ ըլլալուն ուրիշ մէկ ապացոյցն է Պատմահօր այն հուշակաւոր բնութագր (Ա. Ի. էջ 104) ուր Բագարատունեաց Հրեաներէն սերիւ կը պնդէ եւ կը հերքէ այն կարծիքը թէ անոնք Հայկայ (իմա՝ Արամեանկայ) սերունդէն են:

ասացուածը կ'ենթադրէ թէ զՆՐՇԱԿ փոքր պսակող Բագարատը որդիին էր փառնաւազի մը մինչ առաջին Բագարատին հօմար որոշակի կ'ըսուի թէ փառնաւազի որդին էր: Ասկէ զատ, առաջին Բագարատի աւանդեալ հաւը, Շաւաշ, ինչպէս տեսանք, իբրեւ պատմական անձ ապրած է Ն. Բ. 210 թուականներուն, եւ բնական արեւ. Գ. 150 թուականներուն: Բայց Շաւաշի թուան Ն. Գ. 150 թուականներն ապրած ըլլալուն:

[illegible]

նունի քով Փոքր Արշակի հետ յարաբերու-
թեան մէջ կը ներկայացուի, Մագադատ կամ
Բագադատ կոչուած միեւնոյն անձն է զոր Մեծն
Տիրքան իրեն փոխանորդ կարգած էր Սելեւ-
կեանց վաղեմի ոստանին մէջ եւ որ 14 (կամ 18)
տարի բարւոյ կերպով կառավարած է Ասորոց
երկիրը (Erānšahr, S. 174—75, ծանօթու-
թիւններով հանդերձ)։ Արդարեւ պատմական
պարագաներն, որչափ մեզի հասած են արտա-
քին մատենագիրներու քով, չեն հակառակիր
այս պատշաճեցումն։ Բայց եւ այնպէս չենք
ուզեր զանց ընել ուրիշ կարելի համեմատու-
թիւն մըն ալ։ Խորենացին գրեթէ միեւնոյն
խօսքերը կը գործածէ՝ երբ Սմբատ Բագադա-
տունւոյ ձեռքով Արտաշէս Բ-ի թագադրու-
թիւնը կը նկարագրէ (Պատմ. Բ. 16, էջ 267)։
Ուստի, եթէ Արտաշէսի մանկութեան ատեն
փախուստը եւ յետոյ վերահաստատութիւն
իրական դէպքերու վրայ հիմնուած վաւերական
աւանդութիւն մըն է, մենք կը միտինք խորհելու
թէ Անանունի այս յիշատակութիւնը (որմէ
օգտուած է նաեւ Խորենացին՝ ուղղակի կամ
միջնորդաբար) կը ներկայացնէ աւելի ճշգրտօրէն
Բագրատունեաց ձեռնադրութիւնն առ Արտա-
շէս (Արտաքսիաս) եւ թէ Արտաշեսեան վիպա-
սանութեան մէջ (ըստ Խորենացւոյն) Սմբատի
վրայ աւանդուածներն ասոր մշակումն ու ընդ-
լայնումն են։ Թէ Սմբատ չէ՞ այլ դքսայ Բ-ի
Անանունի Բագարատ գառազեանը՝ վերջէն
մշակուած ու ընդլայնուած, ասոր ապացոյց կը
համարինք Բագարատ բագրատունւոյ համար
Խորենացւոյ գոյծածած «Շամբայ Բագարատ»
ձեւը (էջք 159, 166, 177), զոր թերեւս
առած է աւանդութեան երկրորդական մէկ
իմբադրութենէն ուր արդէն Բագարատը Սմբատ
գառնալու ճամբուն վրայ էր, որովհետեւ ինչ-
պէս Խորենացին այլուր (էջ 303) կը ցուցնէ,
Շամբաթ կամ Շամբատ հնագոյն ձեւն էր
Սմբատ անուան։

上。

Անանունի ներկայ բնագրին համեմատ ան-
կարելի չէ «ի թագ հայրին», բառերուն ուրիշ
մեկնութիւն մըն ալ տալ. այսինքն՝ Բագարատ,
որ Հայոց հին արքայական ցեղէն վերջէն թա-
գաւորին՝ փառնաւազի սերունդն էր, իր իսկ
նախահարց թագովը կը պսակէր օտարածին իշ-
խանը եւ կը վաւերացնէր իրրեւ Հայոց գահա-

կալ, եւ թէ այս կերպով կը ցուցնէր թագի եւ գահի համար իր ժառանգական վաղեմի իրաւունքներէն կամովին հրաժարած ըլլալը: Այս մեկնութեան համեմատ՝ փառաղեան կամ Շամբայ Բագարատի մասին շրջող աւանդութեանց իմաստը սա է որ Անանունի եւ Խորենացւոյ դարաշրջանի Բագրատունիք իրենք զիրենք Գահազրկուած նախարարակուների հարստութեան մը ժառանգորդներ ու ներկայացուցիչներ կը համարէին, իբր թէ հասարակաց Հայրենիքի օգտին համար իրենց ժառանգական իրաւունքներէն յօժարակամ հրաժարեր են ի նպաստ Արշակունեաց, որ աւելի զօրաւոր եւ մանաւանդ դրսեցի ըլլալով, կրնային խաղաղութիւնն աւելի դիւրաւ ապահովել երկրին մէջ: Ոմանք կարծեր են թէ Զ.— Թ. դարերու միջոցին դէպի Հայոց դահը ձգտող Բագրատունեաց ցեղին յաւակնութեանց արդիւնք է այս ցուցմունքը (Գ. Խալաթեանց, Մարտիրոս, էջ 59): Բայց եթէ ընդունինք Հ. Ա. Մատիկեանի ապացուցութիւնը թէ Անանունի բնագրին ներքեւ պառկող սկզբնական գրութիւնը Բիւզանդ փաւստոսի գրչէն ելած է, որ ընդհանրապէս Բագրատունեաց նախնաձորդ Մամիկոնեանց ջատագով է՝ եւ եթէ խնդրոյ առարկայ ցուցմունքը Արշակունեաց մէկ հնարքը չէ օրինականացնելու իրենց յափշտակութիւնը Հայոց գահին, այն ատեն պէտք է ընդունիլ թէ վաղեմի դարերէն մնացած վաւերական աւանդութիւն մըն է, որ հաւանականաբար իրական հիմ մ'ունէր:

Անանունի քով պահուած այս աւանդութեան մէջ սակայն քանի մը տարերք իրարու հետ ձուլուած կը թուին: ... Բագրատունի կը նկատուին իբրեւ յաջորդներ Արտաշիսեանց իրաւունքներուն, անով որ իբրեւ ուղղակի Արշակունեաց նախորդներ կը ներկայացուին եւ իբր թէ իրենց իրաւունքները կամովին կը փոխանցեն Արշակունեաց, բայց պատմականապէս ստոյգ ըլլալով որ Արտաշիսեանք էին անմիջական նախորդները Հայ-Արշակունեաց, Բագրատունիք, ինչպէս վերեւ տեսանք, աւելի հաւանականութեամբ արդէն Արտաշիսեանց օրով ունէին թագադիրի պաշտօնը. սակայն յամենայն դէպս՝ Արտաշիսեաններէ անջատ եւ տարբեր գերդաստան մըն էին: Բ. Զարեհեանց իրաւունքներուն, անով որ Փառնաւազ, Բագրատունեաց աւանդեալ նախահայրը, իբրեւ սերունդ կը ներկայացուի Զարեհի, եւ Անգեղաուն, որ ըստ Մարկուարտի ապացուցութեան՝ Զարեհեանց

ոստանին Արկաթիոկերտայի հետ նոյն է, իբրեւ Բագրատունեաց ամենահին սեպհականութիւն կը ներկայացուի: Բայց ինչպէս դարձեալ կ'ապացուցանէ Մարկուարտ, Զարեհեանց սերունդներն աւելի հաւանականութեամբ հարկ է փնտռել Արծրունեաց քով¹. Իսկ Անգեղ տան նախարարութիւնը բոլորովին Բագրատունիներէ զատ գերդաստան մը կ'երեւի: Է. Նրուանդեանց իրաւունքներուն, ըստ որում Բագրատունեաց նախահայր հռչակուող միւսնոյն Փառնաւազը իբրեւ որդի կը ներկայացուի Երուանդեան գերդաստանէն Շաւաշի. եւ այս երբեք անկարելի չէ: Թէպէտ եւ մեր համոզումն է թէ Երուանդեանց կամ Արշամաշատի թագաւորաց ուղղակի իրաւական յաջորդներն էին Արտաշիսեանք եւ Զարեհեանք, բայց ասի չի կրնար ժխտել Բագրատունեաց ալ այդ մեծ եւ ընդարձակ գերդաստանին կողմնակի մէկ ճիւղէն ըլլալը՝ մանաւանդ որ Անանուն ինքն ղԲագարատ փառնաւազի իբրեւ երկրորդ որդին կը ներկայացնէ: Դ. Ժամանակագրական տուեքը եւ ուրիշ պարագաներ սակայն կը ներկայացնեն Բագրատունիները շատ աւելի հին, նախակիրոսեան հայ հարստութեան մը սերունդ եւ ներկայացուցիչ, այսինքն Արմենակեան հարստութեան: Առ այժմ մենք անկարողմենք վերջին երկու ցուցմանց միջեւ ընտրութիւն մ'ընելու եւ վերջնական վճիռ մը տալու: Խնդրոյ լուծումը կախում ունի մանաւանդ ցեղին իբրեւ նախահայր ցոյց տրուած Փառնաւազի անձնաւորութենէն ու պատմական ժամանակէն: Ուստի հարկ է սպասել նոր հետազոտութիւններու:

Մարտիգիտ, Կ. Պոլիս, 12 Յունիս 1922:

ՆՂՐԱ Ս. ԲԱՍՄԱՆՅԱՆ
(Պեխմախեան):

¹ Eränšahr, S. 175—77, ծանոթութիւններով հանդերձ: